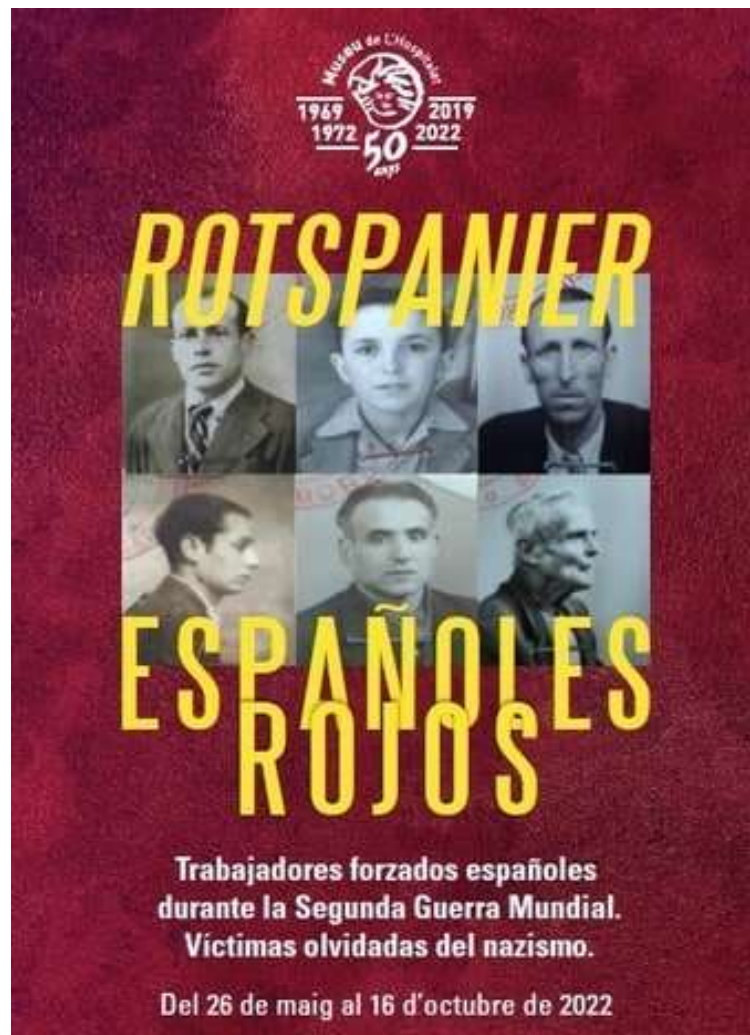

**Espanyols rojos.
Treballadors forçats espanyols durant la Segona
Guerra Mundial. Les víctimes oblidades del
nazisme.**

Una exposició itinerant en francès, anglès i castellà
Rotspanier.net

L'ús de mà d'obra forçada va constituir una realitat omnipresent durant la Segona Guerra Mundial. Especialment l'Alemanya nazi, però també la resta de països feixistes europeus, i també el Japó, la Unió Soviètica i les potències colonials a l'Àfrica van recórrer al treball forçat de manera sistemàtica.

En les últimes dècades, el fenomen del treball forçat a Alemanya entre 1939 i 1945 ha estat estudiat en profunditat per la historiografia i s'hi han dedicat innumbrables exposicions i congressos. Gràcies a això, el destí dels tretze milions de treballadors forçats estrangers al Reich és avui ben conegut i forma part de la consciència col·lectiva de la societat alemanya.

Ara bé, la història d'alguns milions de persones que a l'Europa de Hitler, de França a Rússia, de Noruega a Argèlia, es van veure obligades a treballar per al Tercer Reich i els països satèl·lits és menys coneguda i difosa.

Un grup molt desconegut de treballadors forçats durant la Segona Guerra Mundial són els refugiats de la Guerra Civil, els "espanyols rojos", que van haver de treballar tant per a l'Alemanya nazi com per a la França de Vichy.

Aquesta exposició en diverses llengües recorre la història dels treballadors forçats espanyols, avui gairebé oblidats tant a Alemanya com a França, com a l'Estat espanyol, tot i que són reconeguts oficialment des dels anys seixanta com a víctimes del nazisme.

SUMARI

1. Introducció
2. Guerra civil a Espanya
3. Retirada a França
4. Internament a França
5. Voluntaris per al front
6. Ocupació a la línia Maginot
7. Deportació al Reich
8. Treball forçat a Mauthausen
9. Internament a la França de Vichy
10. Treball forçat a Vichy
11. Internament al nord d'Àfrica
12. Treball forçat al Transaharià
13. Internament a l'Organització Todt
14. Treball forçat a les bases submarines
15. Internament a les illes del Canal
16. Treball forçat al Mur Atlàntic
17. Alliberament de França
18. Compensació alemanya
19. Memòria a Europa

1. Introducció

L'1 de setembre de 1939 Alemanya envaeix Polònia i desencadena la Segona Guerra Mundial. Hitler vol guanyar *Lebensraum* (espai vital) per al Reich i crear un nou ordre europeu sota domini alemany. La mobilització de milions de soldats provoca un descens sobtat de la força de treball i crea un greu problema per a l'economia de guerra nazi.

L'escassetat de mà d'obra es compensa amb el reclutament de milions d'estrangers, la majoria en contra de la seva voluntat. Els primers a treballar són els presoners de guerra.

A partir de 1942 es recluta de forma massiva a tot Europa i es posen a disposició de la indústria armamentística els presos dels camps de concentració.

Els responsables màxims de l'organització del treball forçat a Alemanya i a l'«Europa de Hitler» són la Wehrmacht, les oficines de treball, les empreses de les SS, l'Organització Todt, el plenipotenciari pel reclutament Fritz Sauckel i els règims satèl·lits del Tercer Reich.

A Alemanya tots els sectors de l'economia es beneficien dels treballadors forçats estrangers, als quals es tracta segons criteris racials i polítics. Els que procedeixen de l'Europa occidental reben un tracte relativament correcte, mentre els que provenen de l'Europa oriental són explotats sense més contemplacions, mentre que els jueus estan condemnats a la mort per extenuació.

Durant la Segona Guerra Mundial, uns 100.000 espanyols refugiats de la Guerra Civil són perseguits pel seu antifeixisme i són

sotmesos a internament, deportació i treball forçat, tant a França com a Alemanya.

1 Documents

Definició de treball forçat de l'Organització Internacional del Treball, 1930:

«Article 2. A l'efecte del present conveni, l'expressió treball forçat o obligatori designa qualsevol treball o servei exigit a un individu sota l'amenaça d'una pena qualsevol i per al qual aquest individu no s'ofereix voluntàriament.» Convenció 29.

2. Guerra Civil a Espanya

El 18 de juliol de 1936, una part de l'exèrcit espanyol es va rebel·lar contra el govern democràticament elegit. Els colpistes, ben aviats liderats pel general Francisco Franco, pretenien liquidar la República que des que es va constituir l'any 1931 encarnava un projecte modernitzador, descentralitzador i laic que era vist pels sectors conservadors com una amenaça als seus privilegis i un atac a «l'essència» de la nació espanyola.

El combat entre tots dos bàndols és desigual i els suports externs determinants. Des del començament, Hitler i Mussolini envien tropes, artilleria i avions a Espanya per reforçar Franco, mentre que les democràcies europees neguen qualsevol suport a la República, que es veu obligada a demanar ajut a la Unió Soviètica i també rep el suport dels voluntaris de les Brigades Internacionals.

La Guerra Civil a Espanya polaritza l'opinió pública a tot arreu. Per als sectors progressistes és un combat entre la democràcia i el feixisme que no deixa de créixer a Europa. Per als conservadors es tracta d'una «creuada» justa contra el comunisme que amenaça Occident.

La victòria final de Franco l'abril del 1939 deixa un balanç espaordidor: mig milió de morts, mig milió d'exiliats, un país en ruïnes i una dictadura que s'allargarà 36 anys. Amb l'argument de no obrir velles ferides en la societat espanyola, la democràcia restaurada després de 1975 no emprèn una revisió crítica de la Guerra Civil. Encara avui, més de 100.000 combatents de l'exèrcit republicà segueixen enterrats en fosses comunes.

2 Documents

França reconeix el règim de Franco. Acord Bérard-Jordana, Burgos, 25 de febrer de 1939:

«Tots dos governs refermen la voluntat de mantenir relacions amistoses, viure en bon veïnatge i practicar al Marroc una política de col·laboració franca i lleial. En conseqüència, tots dos governs es comprometen a prendre totes les mesures necessàries per supervisar de prop en el seu territori qualsevol activitat contra la tranquil·litat i la seguretat del país veí.»

3. Retirada a França

L'exili d'espanyols lleials a la República es produeix en diferents ones durant tota la Guerra Civil. Al final del conflicte, l'hivern de 1939, gairebé mig milió de soldats, dones, infants i vells fugen de les tropes de Franco a través dels Pirineus catalans.

Aquesta gran població d'exiliats antifeixistes és percebuda com una amenaça per al govern de la república francesa que ordena l'exèrcit de rebre els espanyols a la frontera, desarmar-los i conduir-los a improvisats camps de refugiats a les platges d'Argelers de la Marenda, Sant Cebrià de Rosselló i el Barcarès.

Testimoni de Mariano Constante:

«El nostre camió avançava lentament a causa del mal estat de la carretera, els vehicles abandonats, els animals errant d'un costat a un altre. Militars i civils tots barrejats, vells, dones, infants, soldats ferits que perdien sang, invàlids amb membres amputats que caminaven lentament. Era un espectacle en veritat descoratjador. Vam fer pujar al nostre camió un grup d'invàlids i nosaltres vam acabar el trajecte a peu.» Mariano Constante, *Los años rojos*, Barcelona, 1974.

3 Documents

Informe de l'Estat Major de l'exèrcit francès, març de 1939:

«Del 26 de gener al 13 de febrer, les forces militars franceses destacades als Pirineus orientals per tal de mantenir l'ordre durant el pas a França des de Catalunya de l'exèrcit republicà espanyol i desarmar-lo, han hagut de fer front a una tasca gegantina. La xifra total de refugiats (militars, civils, dones i infants), no és inferior als 450.000, que arriben a França a través de 130 km de frontera per totes les rutes i els senders dels Pirineus. Durant 19 dies els refugiats van anar arribant sense pausa, dia i nit.»

SHD, 31 N 130, ordre 6 de l'EMA, 3 març de 1939.

Decret llei de 18 de novembre de 1939 que permet l'internament de qualsevol individu "perillós", sigui o no francès:

«Els individus que poden ser un perill per a la defensa nacional o la seguretat pública, per decisió del prefecte, poden ser detinguts per l'autoritat militar i internats en un lloc assignat pel ministre de Defensa Nacional o el ministre de l'Interior. Les persones subjectes a les disposicions d'aquest decret poden ser obligades a fer qualsevol treball relacionat amb la defensa nacional.»

Diari Oficial, 19 de novembre de 1939.

4. Internament a França

Els refugiats espanyols amuntegats a les platges del sud de França han de cavar clots a la sorra per protegir-se del cru hivern de 1939. Centenars de persones van morir a causa de les desastroses condicions higièniques i l'escassa alimentació. Els mesos vinents, el govern francès decideix construir camps d'internament on a banda dels espanyols rojos hi envien estrangers «d'estats enemics» i comunistes.

Els camps més extensos són al Barcarès, Agde, Gurs i Ribesaltes. Gran part dels refugiats de la Guerra Civil espanyola tornen a Espanya i algunes desenes de milers se'n van a l'Amèrica del Sud. A començament de 1940 en queden 140.000 a França, 40.000 dels quals són dones i infants. Els republicans espanyols són els primers internats de la Segona Guerra Mundial a França.

Testimoni de Sixto Úbeda:

«A Sant Cebrià de Rosselló havíem de dormir a la sorra i els que teníem una flassada estàvem de sort que ens hi podíem tombar. Morien els que tenien més de cinquanta anys perquè no podien aguantar les calamitats, les vicissituds, la intempèrie i el fred. Cada dia n'enterràvem una pila al cementiri que hi havia davant del camp.» Citat per Carlos Hernández, *Los últimos españoles de Mauthausen*, Madrid, 2015.

Albert Sarraut, ministre de l'Interior, davant del Parlament, el març de 1939:

«En aquest magma humà hi ha de tot. Hi ha mares i fills, hi ha vells i invàlids, hi ha civils i soldats. Hi ha de tot. Hi ha herois i fugitius, gent bona i pocavergonyes, gent honesta i gallimarsots, innocents i lladres.» Citat per Geneviève Dreyfus-Armand, *L'exil des républicains espagnols en France*, 1999.

4 Documents

Fullet de l'ambaixada d'Espanya a París "Als espanyols residents a França" (1939):

«En aquests temps difícils que viu Europa, Espanya s'adreça als seus fills residents en territori francès o en els camps de concentració i els convida a tornar al sòl patri. La nostra nació, dirigida pel gloriós cabdill Francisco Franco, està oberta a tots els espanyols que no hagin de plànyer-se d'algun delicte. Ja ningú creu en la llegenda de la repressió espanyola. Torneu, doncs, a aquesta Espanya, una, gran i lliure que us espera. *Arriba Espanya, viva Franco.*» AD 40, 4 M 338.

Testimoni del germanoespanyol Otto Warncke (1969):

«No hi havia campament en aquest moment a Argelers, només hi trobem una platja nua. Tampoc vam obtenir menjar del govern francès durant les primeres tres setmanes. En total érem a la platja d'Argelers unes 180.000 persones. A la platja de Sant Cebrià, on en aquell moment encara no hi havia cap campament, ja hi havia aleshores milers de republicans espanyols.»

5. Voluntaris per al front

Davant la guerra europea que ja s'endevinava, la primavera de 1939 França decideix que els refugiats contribueixin a la defensa del país. Els exiliats que vulguin continuar residint a França han de comprometre's a acceptar un servei de treball obligatori o bé entrar a l'exèrcit. Dels prop de 100.000 espanyols veterans de la Guerra Civil que hi ha a França, uns 6.000 s'enrolen en els Regiments de Marxa Voluntaris Estrangers (RMVE) i a la Legió.

Durant l'ofensiva alemanya sobre França de maig-juny de 1940 molts espanyols perden la vida. El 1r RMVE és delmat a la línia Maginot. El 2n RMVE es rendeix a Alsàcia mancat de munició. Els regiments 11è i 12è d'infanteria de la Legió perden tres quartes parts dels efectius a la línia Maginot. La 13a semibrigada de la Legió combat a Narvik (Noruega) es retira a Anglaterra i participa el 1944 en l'alliberament de França.

Informe del capità francès Pierre Lapie sobre la batalla de Narvik:

«Els espanyols reconeixien en aquells camins tortuosos alguna mena de semblança amb les seves muntanyes. Saltaven d'un costat a un altre com a tigres i no semblava que mai estiguessin esgotats. Si hi va haver alguns oficials que van tenir aprensió d'acceptar-los a la Legió, creient que eren comunistes, ara estaven orgullosos i satisfets del seu esperit de lluita. Un exemple fou el cas del jove espanyol que va atacar i va conquerir una posició de metralladores dels alemanys a Elvegaard.» *Historia y vida*, febrer de 1978.

5 Documents

Decret de creació de les Companyies de Treballadors Estrangers (CTE):

«Article 3. Els estrangers sense nacionalitat i la resta d'estrangers beneficiaris del dret d'asil, de sexe masculí, entre vint i quaranta-vuit anys, estan subjects en temps de pau a fer per a les autoritats franceses prestacions de durada igual al servei imposat als francesos, el caràcter i forma de les quals serà establert per decret.» Decret de 12 d'abril de 1939.

6. Ocupació a la línia Maginot

Els 90.000 republicans espanyols es converteixen en *prestataires* per a l'economia de guerra francesa. 40.000 són posats a disposició d'empreses de tots els sectors de producció. Els restants 50.000 són integrats en unitats de treball militaritzades, les companyies de treballadors estrangers (CTE), formades per 250 homes a càrrec d'un oficial francès. La majoria són enviats a la frontera nord i est de França amb l'objectiu de reforçar les fortificacions que componen la línia Maginot, on s'espera frenar un eventual atac alemany.

Quan la Wehrmacht llança la seva ofensiva el maig de 1940 ho fa evitant la línia Maginot, sorprenent els francesos per la rereguarda. Els republicans espanyols gairebé no tenen armes per defensar-se; 5.000 moren durant els combats i 7.000 són capturats pels alemanys.

José Marfil recorda la fuga amb els seus companys de la CTE després de l'atac de la Wehrmacht: «Quan els alemanys van començar a atacar amb totes les seves forces, no teníem res per defensar-nos. Vam arribar fins a les platges de Dunkerque i allí no hi havia sortida possible. Des de les dunes vèiem com els avions nazis i britànics combatien per damunt dels nostres caps. Ben aviat els *Stuka* alemanys es van fer amos del cel i es van dedicar a bombardar-nos. El foc d'artilleria també va ser molt intens i va provocar moltes baixes.» *El Diario*, 8.06.2018.

6 Documents

Nota del Ministeri de la Guerra francès (1940):

«L'estalvi no és inferior al 66% del preu del treball realitzat per empreses privades. Gràcies a les condicions particularment favorables en l'execució de les tasques per valor de 150 milions (de francs) es pot tirar endavant un volum de feina que sense la dedicació dels treballadors espanyols hauria costat pel cap baix de 450 a 500 milions.»

Informe del comandant de la 15a CTE, al costat de Calais (1940):

«Aquest període entre el 21 de maig i el 4 de juny, en què tot el personal francès i espanyol s'ha vist sotmès a dures proves físiques i morals ha permès constatar que malgrat totes les fatigues, les pèrdues i les privacions, la moral de tots en general i, en particular, dels espanyols i brigadistes internacionals que han lligat la seva sort a la de França, no ha decaïgut un sol instant. Només alguns homes, sobretot brigadistes obsessionats per la idea de ser afusellats en cas de caure en mans de l'enemic, han buscat la sort embarcant-se cap a la mar. Aquests homes els comptem com a desapareguts.» *SHD, 34 N 375.*

7. Deportació al Reich

El 20 d'agost de 1940 els alemanys duen a terme la primera deportació de civils d'Europa occidental al Reich. Les víctimes són 927 espanyols que es troben al camp de refugiats d'Angulema. Després d'un viatge penós de quatre dies, el tren arriba a Mauthausen, a Àustria. Els homes són reclosos en el camp de concentració, mentre que les dones i nens continuen viatge i són lliurats a la policia espanyola a Irun.

Al seu torn, els 7.000 republicans espanyols capturats a la línia Maginot són enviats amb els soldats francesos a camps de presoners de guerra al Reich (Stalags). Seguint una ordre de Hitler, la tardor de 1940 aquests «espanyols rojos» perden l'estatus de presoners de guerra i són enviats a Mauthausen. Fins al 1944, 2.000 espanyols més són deportats des de França a diversos camps de concentració alemanys. Entre ells hi ha polítics com Francisco Largo Caballero i membres de la resistència com Jorge Semprún o Neus Català. En total, 9.300 homes i dones de nacionalitat espanyola són deportats als camps de concentració del Reich i serveixen als nazis de mà d'obra esclava.

Testimoni de Virgilio Peña, deportat a Buchenwald, el 1944:

«El viatge en tren va ser criminal. El primer que vaig fer va ser aferrar-me amb aquests dos dits a un agafador que hi havia al costat de la porta per lligar els animals. I així m'hi vaig estar tres dies i dues nits. Tot i que era gener, dins del vagó hi feia una calorada. Gairebé no s'hi podia respirar. La gent que hi anava cridava i xisclava. Encara no havíem arribat a Buchenwald però en

el moment en què entraves al vagó havies de pensar com defensar-te tu mateix, perquè qui queia a terra per una frenada del tren ja no es podia tornar a alçar.» *ABC*, 11.05.2015.

7 Documents

Circular del cap de la Policia de Seguretat i de l'SD, 25 de setembre de 1940:

«Els combatents “espanyols rojos” fets presoners de guerra per Alemanya, seran llicenciats per ordre expressa del Führer dels camps de presoners de guerra. Els llicenciats es posaran a disposició dels directors de la Gestapo i de conformitat amb el Departament IV C2 de l'Oficina Central de Seguretat del Reich es traslladaran al camp de concentració que aquest indiqui.»

8. Treball forçat a Mauthausen

Dels 9.300 deportats a camps de concentració alemanys, 7.532 tenen com a destinació Mauthausen. És l'únic camp de concentració de categoria III, on es practica «l'extermini mitjançant el treball (*Vernichtung durch Arbeit*)». Els presos carreguen blocs de granit de 50 kg de pes i pugen 186 graons de l'escala de la mort. Al poble veí de Gusen les condicions són tan extremes que la majoria de presos moren tan bon punt hi arriben. En total, 100.000 persones de diverses nacionalitats perden la vida a Mauthausen, 4.816 de les quals són espanyoles.

El treball forçat als camps de concentració es generalitza a partir de 1942, quan el govern alemany decideix que els deportats estiguin a disposició de la indústria de guerra. I per tal que els presos estiguin a la vora dels llocs de treball, es creen més de 1.000 subcamps. Escampats per tot el Reich trobem republicans espanyols convertits en mà d'obra esclava.

Testimoni de Luis García Manzano:

«Els presoners del camp de Mauthausen eren seleccionats regularment. Els reclusos que els nazis consideraven massa dèbils o malalts per treballar eren separats de la resta i assassinats a la cambra de gas, a l'automòbil de gas o al castell de Hartheim, que es va obrir com a part del programa d'eutanàsia. A la infermeria, els metges feien servir injeccions per matar els interns dèbils. Els mateixos metges van fer experiments pseudocientífics (injeccions de testosterona, infestacions de polls, vacunes contra la tuberculosi i intervencions quirúrgiques) amb presoners.» Luis García Manzano, *La Rondalla de Mauthausen*, París, 2013.

8 Documents

Circular de Gauleiter August Eigruber amb relació als «espanyols rojos» (1941):

«Quan vam envair França el mes de juny passat, Pétain ens va donar 6.000 rojos i ens va dir: no els necessito, no els vull. Els hi vam oferir a Franco que els va refusar amb el pretext que havien combatut per la Unió Soviètica. Els hi vam oferir a Stalin, transport inclòs, que tampoc els va voler. I per això aquests rojos estan acabant les seves vides a Mauthausen.» Citat per David Wingate Pike, *Spaniards in the Holocaust*, Londres, 2000.

9. Internament a la França de Vichy

Amb la derrota davant d'Alemanya el juny de 1940, França es va dividir en una zona ocupada i una zona "lliure". Substitueix la democràcia una dictadura autoritària amb capital a Vichy i presidida per l'ancià mariscal Philippe Pétain. El règim col·labora amb els nazis i aplica una política repressiva, anticomunista, antisemita i xenòfoba.

El govern de Vichy crea la seva pròpia xarxa de camps d'internament, que a partir de juliol de 1942 serveixen de punt de partida per a la deportació de 76.000 jueus als camps d'extermini i de 66.000 francesos i estrangers represaliats polítics als camps de concentració del Reich. Obligat pels alemanys, Pétain imposa un servei de treball obligatori (STO) amb què envia més de mig milió de joves francesos a Alemanya. Els exiliats espanyols a França viuen sota l'estreta vigilància de la policia de Vichy i els qui no emigren al Reich o tornen a Espanya són tancats en camps d'internament i forçats a servir en batallons de treball.

Una visita al camp de Vernet

«La retrobada amb el meu amic al camp de Vernet m'ha commogut del tot; portava la roba esparracada i tenia la cara marcada amb els signes de la gana que senyoreja dins del camp. De seguida ens van envoltar una dotzena d'homes espellifats i plorosos que imploraven un tros de pa o cigarretes. La guàrdia mòbil els va dispersar immediatament. Aquell dia els van lliurar 1/16 part de litre de cafè, tres trossos petits de pa per a tot el dia i cinc pomes. En les últimes tres setmanes tres homes han mort d'inanició. Els

metges no hi poden fer res. Dotzenes de presoners esperen la mort a les barraques.» *AMAE, Vichy-Europe, série C, vol. 149, doc. 11, Servei de Premsa de l'Ambaixada Suïssa, 3 de gener de 1942.*

9 Documents

Advertència contra el retorn a Espanya, anònim:

«Si has pensat de sol·licitar el retorn a Espanya la teva situació és aquesta: no t'oblidis que has estat voluntari i que no t'han cridat a files. Recorda que encara que no hi hagi càrrecs en contra teva, et tancaran en un camp de concentració o de treball, sense menjar ni medicaments, seràs tractat com un esclau i només Déu sap per quant de temps. Recorda que a la teva arribada preguntaran al delegat de zona per tu i encara que no hi hagi càrrecs en contra teva ets a les mans de qualsevol Judes que et denunciï per qualsevol fotesa. Alguns retornats han estat comdemnats a més de vint mesos de presó. Aquí s'han oblidat que els presoners també han de ser jutjats i que es podreixen a la presó. En lloc d'enviar-te a un camp de concentració t'enviaran a la presó.» *AMAE, vol. 149, doc. 46, carta en espanyol, sense data.*

Testimoni de Luis Ortiz Alfau, intern del camp de Gurs:

«No teníem comunicació amb els jueus, per la llengua, perquè ells eren alemanys i nosaltres espanyols, però ens vàiem al camp, ens saludàvem, ens somrèiem. Sentíem molta pena perquè sabíem que anaven a la mort. Ens van donar la roba, perquè sabien que ja no havien de necessitar res. Venien a buscar-los i se'ls emportaven en camions. No els alemanys, no!; se'ls emportaven els gendarmes francesos.» *El Mundo*, 6.03.2017.

10. Treball forçat a Vichy

Els espanyols rojos a la zona no ocupada de França van deslliurar-se de la deportació al Reich, però no de les polítiques repressives de Pétain. El govern de Vichy crea el seu propi sistema de camps d'internament, en què interna els republicans espanyols, els estrangers sense recursos i jueus estrangers. La llei de 27 de setembre de 1940 permet destinar «els estrangers sobrants de l'economia nacional» a un servei de treball obligatori. Tots els espanyols als camps de concentració són enviats després d'una anàlisi mèdica a algun dels nombrosos grups de treballadors estrangers (GTE) repartits per la França "lliure".

Els espanyols rojos són els primers treballadors forçats del règim de Vichy. Durant quatre anys, més de 30.000 espanyols i 10.000 exiliats d'altres nacionalitats són obligats a treballar sense sou i sota condicions extremes en l'agricultura o en la indústria. A més, milers d'espanyols de les GTE són deportats a la zona ocupada pels alemanys, on han de servir a l'organització Todt.

L'experiència de Manuel Nicieza Rodríguez, membre del 101 GTE a Auchères:

«No té carnet d'identitat, només un número de matrícula, el 101.161, cosit al braçal. Té el cap rapat, palla als esclops, una granota blava. Treballen dins del camp. No els paguen. Pa, un àpat amb carn a la setmana i, generalment, pastanagues i api; aquesta era la dieta vegetariana per resistir una feina dura i un fred intens sota la sostrada del barracó. El pitjor record que guarda del camp és la mirada dels habitants curiosos d'Égletons, els quals, venien el

diumenge a observar els reclosos rere els filats, de la mateixa manera que un va al zoològic a veure els micos rere la reixa.» Paul Estrade, *El trabajo forzado de los españoles en la Francia de Vichy*. 2016.

10 Documents

Llei de 27 de setembre de 1940 sobre els “estrangers sobrants en l’economia nacional”:

«Art. 1. Els estrangers de sexe masculí de més de 18 anys i de menys de 45 anys poden, sempre que les circumstàncies ho exigeixin, ser agrupats en agrupacions d’estrangers en cas que siguin excedent en l’economia nacional francesa i si, havent sol·licitat asil a França, es troben davant la impossibilitat de tornar al seu país d’origen.»

«Art. 4. Els estrangers afectats per aquests agrupaments no rebran cap mena de salari, eventualment poden rebre una prima de rendiment. Les seves famílies es beneficiaran d’un subsidi en les condicions fixades per decret.»

11. Internament al nord d'Àfrica

Al final de la Guerra Civil més de 10.000 republicans espanyols fugen cap a l'Àfrica del nord francesa. Gairebé 3.000 ho fan a bord del carboner britànic *Stanbrook*, que salpa d'Alacant el 28 de març de 1939, quan les tropes de Franco ja estan a punt d'entrar a la ciutat, i arriba a Oran un dia més tard.

Al nord d'Àfrica, l'administració colonial de Vichy crea un sistema de camps d'internament i de treball en què comunistes francesos, nacionalistes africans i antifeixistes europeus, entre molts altres intel·lectuals, viuen en condicions extremes. Alguns milers de republicans espanyols són enviats a aquests camps de treball al desert. La majoria són refugiats arribats des d'Espanya, però també hi ha deportats des de França pel règim de Vichy, com ara l'escriptor Max Aub.

El camp més gran d'Algèria és a Djelfa. Hi malviuen 2.500 espanyols rojos, jueus, comunistes i membres de les brigades internacionals.

Testimoni de José Cánovas, treballador forçat a Bou Arfa:

Estàvem delimitats per una naturalesa hostil, teníem certa autonomia en una àrea que ni tan sols estava tancada per cap filat. Alguns van aconseguir escapar, però era molt arriscat. T'hi jugaves la vida, era molt probable que t'hi quedessis per una insolació o per falta d'aigua.

Memorias inéditas, familia Cánovas.

11 Documents

Informe del coronel Brion sobre els GTE a Algèria, juny de 1941:

«El GTE fa més la impressió d'un camp de repressió que d'un camp de treballadors. Els homes van mal vestits o, millor dit, no van vestits: la roba esparracada, les sabates completament desgastades, gorres brutes o res per cobrir-se el cap. Els llits no estan gaire millor; d'aquests tres grups només un ha obtingut palla per poder fer-se alguna cosa semblant a un jaç on dormir. Segur que menys còmode que el dels cavalls dels regiments de cavalleria.» *AN, Belgique, SVG, Fonds Dorlodot, R184 Tr 83856.*

Conrado Lizcano, que arribà a Algèria el 1939 a bord del petrolier Campillo i va ser internat al camp de Boghar, recorda la seva estada en una CTE a Colomb-Bechar:

«La nostra nova professió va ser el pic i la pala. Ens van enviar a quatre quilòmetres de l'oasi per eliminar la sorra d'una enorme duna petrificada de més de 2.000 metres de longitud. La temperatura era sufocant, més de 40 graus a l'ombra, i l'aigua escassa i calenta. Va ser aquí on va començar la disenteria i els atacs de malària, els vòmits i els forts mals de cap. El nostre campament meitat militars i meitat treballadors consistia en tres dotzenes de tendes Marabout sota un sol de justícia, envoltats de sorra, pedres, escurçons i taràntules. A

molts camarades ens van picar aquestes enormes aranyes i el verí ens va ocasionar inflors i dolor agut.»

12. Treball forçat al Transaharià

Prop de 2.000 espanyols van ser empleats en la construcció del Transaharià, una línia fèrria de 3.000 quilòmetres que havia de connectar Argèlia amb Mali i on, des de 1928, milers de treballadors forçats africans plantaven cotó per a l'administració colonial francesa.

El règim de Vichy recupera així l'antic projecte d'unir per tren les colònies franceses a l'Àfrica. La mà d'obra del Transaharià la formen republicans espanyols, jueus i magribins i comunistes de tot Europa. Els que es rebel·len són enviats al camp disciplinari a Hadjerat M'Guil, els comandants del qual seran sentenciats a mort després de la guerra.

El 1941 el ministre de transports Berthelou inaugura un tram del ferrocarril, però fins al desembarcament aliats el setembre de 1943 només es construeixen un total de 46 quilòmetres. El projecte s'abandona definitivament després de la guerra. Els republicans espanyols són víctimes dels deliris de grandesa del colonialisme francès.

El camp disciplinari a Hadjerat M'Guil (Algèria):

«Dauphin (un vigilant), que es feia assistir per l'exlegionari alemany Riepp, havia descobert el plaer de fer sofrir, de llegir el terror en els ulls dels interns i de lliurar-se amb sadisme als maltractaments:

tota mena de càstigs i llargues sessions de pallisses en què Dauphin i Riepp s'alternaven. Hi va haver 12 morts, tres dels quals eren jueus.» Louis Cohen: “Une page non écrite des années quarante. Les camps d'internement en Algérie française”, *Les Nouveaux Cahiers*, nº 116. 1994.

12 Documents

La tortura en els camps de treball de l'Àfrica del Nord: «amb l'ingrés en un camp disciplinari les tortures eren el pa de cada dia: ser lligat en un pal, privat de menjar, “la gàbia dels lleons”, un cub d'un metre quadrat envoltat de filferrada amb espines en què el presoner ha d'aguantar alguns dies sense moure's.»
CDJC, Rapport de l'Amicale des anciens volontaires étrangers, 20 d'agost de 1943.

Testimoni d'Eduardo Ferri al tribunal militar que jutja els funcionaris del campament Hadjerat M'Guil: «a partir de setembre de 1942 el règim disciplinari es va fer més estricte. Després de dinar, calia recollir llenya a corre-cuita i fer planxes a ritme de xiulet, tot això una estona llarga i a ple sol. Un espanyol es va trencar la mà i l'alemany Michaeli es va trencar un braç de la mateixa manera. L'espanyol Navarro i un compatriota seu van aconseguir fugir. El primer va ser arrestat i se'l van emportar al camp on el van atonyinar fins que va morir. Francisco Loredo Ruiz i un a qui anomenaven Kataba també van morir com a resultat de les pallisses.»

13. Internament a l'Organització Todt

L'administració nazi d'obra civil "Organització Todt" (OT) es crea el 1938 amb l'objectiu de construir autopistes i fortificacions del Reich. Durant la guerra, l'OT segueix a la Wehrmacht per tot Europa reparant infraestructures danyades en els combats i creant-ne d'altres per assegurar el control del territori.

L'OT, inicialment sota la direcció de l'enginyer Fritz Todt i a la seva mort de l'arquitecte Albert Speer, es converteix en pilar fonamental de l'economia de guerra alemanya i és el més gran empleador de l'Europa de Hitler. A començament de 1944 l'OT compta amb un milió i mig de treballadors voluntaris, reclutats, forçats i presoners de camps de concentració. Els projectes més importants de l'OT els desenvolupa el grup oest, l'Einsatzgruppe West, a la França ocupada. Empreses privades de construcció alemanyes i franceses basteixen bases submarines, búnquers, fortificacions i rampes de llançaments de míssils.

Per fer aquestes obres gegantines l'OT exigeix mà d'obra al govern de Vichy. A fi de protegir els seus nacionals, Vichy hi envia súbdits de les colònies, jueus i republicans espanyols. Finalment a partir de 1943 desenes de milers de francesos són també empleats a l'OT en el marc de l'STO.

Informe del cap del Departament de Treball Supervisat (SET), de 18 d'octubre de 1943:

«El campament ofereix un aspecte cosmopolita on es reuneix persones de totes les nacionalitats: belgues, italians, espanyols,

txecs, nord-africans. La firma belga Baumeister que dirigeix el campament afirma que els treballadors estan ben alimentats i se'ls proporciona allò que necessiten en termes de vestimenta. Em sorprèn que les empreses tinguin dret a contractar nens. Dones que en diríem “especials” viuen en gran nombre al campament. El mercat negre funciona a gran escala. Un ou val de 30 a 40 francs. Amb aquestes poques dades, em vaig poder convèncer que el clima moral d'aquest campament és deplorable.» AN, F22 2024.

13 Documents

Decret del Führer sobre l'Organització Todt de 2 de setembre de 1943:

«L'Organització Todt és una institució per fer tot tipus de construccions d'importància bèl·lica. El cap de l'Organització és el ministre del Reich per a l'armament i la munició. És el meu subordinat directe i únicament respon davant meu. L'Organització Todt pot actuar en tot el Reich alemany, en els territoris annexionats i en els ocupats.» Butlletí Oficial del Reich 1943, pàg. 530, citat per F. Seidler. *Die Organisation Todt*, pàg. 20.

L'OT, una amenaça per als aliats en marxa cap a Alemanya:

«En poc més de cinc anys, l'organització Todt ha completat el seu programa de construcció més impressionant des de l'època dels romans, desenvolupant mètodes d'estandardització i racionalització de la construcció a un nivell que no s'havia vist mai abans. Ha reparat els danys causats pels bombardejos aeris a una velocitat impressionant. La seva experiència en la construcció de fortificacions, túnels i altres infraestructures subterrànies és única. El personal de l'organització Todt que queda en el territori ocupat pels aliats està perfectament capacitat per dur a terme operacions de sabotatge en fàbriques i instal·lacions d'importància estratègica.» Manual OT, Serveis d'Intel·ligència de l'Exèrcit Britànic, març de 1945.

14. Treball forçat a les bases submarines

Després de l'ocupació de França l'any 1940, el Tercer Reich transfereix la seva flota de submarins a la costa atlàntica. Per protegir-la dels bombardejos aliats, la marina alemanya dissenya enormes bases als ports de Brest, Lorient, Saint Nazaire, La Rochelle, Bordeus i també a Marsella. L'Oganització Todt atorga aquests macroprojectes amb contractes lucratiu a empreses alemanyes i franceses que porten els seus propis treballadors, mentre que les forces d'ocupació es fan càrrec de la provisió dels materials necessaris. La majoria dels treballadors són francesos voluntaris i de la STO, presoners de guerra soviètics, africans i italians a més de republicans espanyols.

Les comissions de la Todt visiten els grups de treball CTE a la França "lliure" per reclutar voluntaris. Davant de l'escàs ressò, el règim de Vichy lliura sense més ni més els exiliats espanyols als alemanys. D'aquesta manera, prop de 35.000 republicans espanyols acaben als camps de treball de l'OT a la França ocupada.

Testimoni de Fernando Hernández, repúblicà espanyol treballador de l'OT de Bordeus:

«Vaig arribar l'octubre de 1942 a l'estació de Saint Médard. De l'estació al camp d'internament vam anar-hi escortats per les SS. Després de caminar un quilòmetre i mig vam arribar a un camp envoltat d'un filferro espinós i vigilat per un nombre considerable d'homes de les SS. Aquell mateix dia ens vam integrar al nostre lloc de treball. Es tractava de l'obra de construcció de la futura base de submarins de Bordeus, un terreny d'algunes hectàrees ple d'homes

de les SS i envoltat d'una filferrada. El mateix dia vam començar la feina, de les set del vespre a les set del matí, sense un sol descans ni res per distreure la gana. Sempre estàvem cansats, afamegats i amb por de tornar al camp ja que si els homes de les SS s'enduien algun presoner ja no el tornàvem a veure més.»

14 Documents

Negociacions entre el Ministeri de Treball de Vichy (Maux, Heilmann) i la Wehrmacht (Eckelmann) sobre els “espanyols rojos”:

ECKELMANN: “Busqui'm treballadors!”

HEILMANN: “Ja li hem trobat molts.”

MAUX: “Per cert, pel que fa al reclutament dels espanyols per a l'Organització Todt ja no es tracta de voluntariat sinó d'un reclutament d'ofici (...).”

HEILMANN: “Aleshores farem el mateix amb els 7.000 estrangers a París i als departaments.”

ECKELMANN: “Bé, els espanyols están destinats a l'Organització Todt. Per fer les feines de què parlem necessito francesos.”

HEILMANN: “Faci la propaganda vostè mateix. No puc reclutar francesos per a vostè, però li ofereixo reclutar estrangers de totes dues zones.”

AN, AJ41 344, Informe de la reunió al Majestic, 7 d'agost de 1941.

15. Internament a les illes del Canal

Davant la impossibilitat de defensar les illes del Canal, el juny de 1940 Gran Bretanya decideix desmilitaritzar-les i permet així la invasió alemanya del petit arxiplèlag tot estalviant moltes vides. L'illa d'Alderney és totalment evacuada. Com a únic territori britànic sota l'ocupació alemanya, l'illa del Canal adquireix un gran valor simbòlic per al règim nazi. Per ordre expressa de Hitler, Jersey, Guernsey i Alderney s'han de convertir en fortaleses inexpugnables.

L'Organització Todt instal·la a les illes camps de treball on es deporten des de França uns 4.000 republicans espanyols. A Alderney, les SS creen a més el camp de concentració de Sylt. Jornades extenuants, subalimentació, càstigs i execucions formen part del dia a dia dels treballadors forçats a les illes del Canal.

La Wehrmacht resisteix a les tres illes fins al maig de 1945 i explota al màxim els treballadors forçats. Només a Alemanya hi moren més de set-cents homes de diverses nacionalitats. Adler i Evers, els caps del camp Norderney, són condemnats per un tribunal francès després de la guerra.

Dalmau, treballador forçat a Alderney, recorda el que va veure mentre reparava un vaixell alemany sota l'aigua: «Entre les roques i algues hi havia esquelets per tot arreu. Fins i tot vaig arribar a pensar que somiava, però la visió d'altres cossos drets inflats pels gasos interns em va mostrar que no era així: vaig poder veure els cossos rebentats que la marea bellugava en una fantàstica dansa macabra». Martí Crespo, *Esclavos de Hitler. Republicanos en los campos nazis del Canal de la Mancha*. Barcelona, 2014.

15 Documents

Testimoni de Vasily Maresolsky sobre el camp Immelmann, a Jersey :

«El camp només estava compost de sis barraques envoltades de filferro espinós. Érem prop de 600 en aquest camp, repartits en grups de 50 cadascun. Treballàvem entre 12 i 14 hores al dia. Els alemanys ens observaven i quan algú deixava de treballar li pegaven. Fèiem festa cada segon diumenge, però aleshores tampoc no rebíem menjar. La gent agafava el tifus i la disenteria i molts morien de fatiga. Va morir una quarta part de la meva companyia.» Citat segons Frederick Cohen, *The Jews in the Channel Islands during the German Occupation 1940-1945*, Jersey Heritage Trust, 2000.

16. Treball forçat al Mur Atlàntic

Després de la declaració de guerra dels Estats Units a Alemanya el desembre de 1941, el Führer ordena la construcció d'una barreja defensiva a les costes de l'Europa occidental que ha de supervisar el mariscal Edwin Rommel, *la guineu del desert*. D'Hendaia al Cap Nord, un mur atlàntic ha de protegir l'Europa de Hitler d'una eventual invasió aliada. Empreses alemanyes i locals són contractades per erigir el Mur Atlàntic amb mà d'obra aportada per la Wehrmacht i l'Organització Todt. Només a França es mobilitza 300.000 treballadors. Aproximadament la meitat són francesos enrolats lliurement o en el quadre de l'STO. La resta són treballadors forçats estrangers: presoners de guerra soviètics, republicans espanyols, jueus, italians i africans que viuen als camps de l'OT.

Després de dos anys d'obres, en vigílies del desembarcament de Normandia el juny de 1944, ja s'ha enllestit la construcció de més de la meitat dels 15.000 búnquers planejats a la costa francesa. Però el Mur Atlàntic no aconsegueix el seu objectiu de contenir la invasió aliada. La Wehrmacht resisteix només en algunes ciutats costaneres, que acaben essent alliberades el 1945 per l'exèrcit francès i per resistents espanyols.

Declaració jurada de Luis Robles Rosauro: «El juliol de 1941, a l'igual que altres espanyols, vaig ser arrestat a Perpinyà i enviat a Ribesaltes on vaig estar-m'hi només un dia. Des d'allí em van enviar amb altres 300 homes en tren per treballar com a esclaus dels alemanys a la zona d'ocupació. En vagons de bestiar ens van dur a Saint Pierre Quilbignon on hi havia milers de treballadors i molts

espanyols. Estàvem controlats pels militars tota l'estona.» Arxiu del Servei d'Indemnitzacions. Dusseldorf.

16 Documents

Hitler i el Mur Atlàntic:

«No puc dormir quan penso que els americans i anglesos estan a punt de posar un peu a França abans que hagin acabat de manera victoriosa les guerres a Rússia i a l'Àfrica. M'aferraré a França com la sarna.» Citat segons Jäckel.

Visió realista de la Wehrmacht sobre el Mur Atlàntic:

«El Mur Atlàntic no és cap mur, sino més aviat un fil fi i trencadís en molts punts amb alguns nusos més sòlids en altres.» Comandant en cap del 15è exèrcit de la Wehrmacht al nord de França, octubre de 1943, citat per H. Wegmüller, *Die Konzeption der Abwehr*. Freiburg, 1979.

17. Alliberament de França

Amb 10.000 combatents, els espanyols són el grup més nombrós d'estrangers a la resistència francesa contra l'ocupació alemanya. Els exiliats republicans deserten en massa dels camps de l'OT i de la GTE per allistar-se als maquis.

Després de ser alliberats dels camps del nord d'Àfrica l'any 1943, milers d'espanyols s'allisten a l'exèrcit de la França Lliure liderat pel general Charles de Gaulle. 150 espanyols de la Divisió Leclerc, la Nou, participen en l'alliberament de París de finals d'agost de 1944. Al sud de França la participació dels espanyols en l'alliberament d'algunes ciutats és fonamental.

L'esperança dels republicans és que els aliats envaeixin Espanya i acabin amb Franco. Però el somni d'un retorn imminent a la pàtria s'esvaeix, no hi ha altra sortida que establir-se al país d'acollida. Alguns adopten la nacionalitat francesa, però molts prefereixen seguir sent apàtrides. Els refugiats de la Guerra Civil es converteixen en exiliats polítics.

Raymond Dronne, capità de la 2a Divisió blindada de la França Lliure: «Els homes de la Nou havien abraçat la nostra causa espontàniament i voluntàriament. Eren, veritablement, combatents per la llibertat. Les tombes dels seus morts fitaven la ruta gloriosa i dolorosa que van seguir des de Normandia a Berchtesgaden i els supervivents van tenir l'orgull i la satisfacció d'acabar la guerra en el Niu de l'Àliga, santuari del nazisme.»
Raymond Dronne, *Carnets de route*, París. 1985.

17 Documents

Ludwig Baumann, alemany desertor de la Kriegsmarine empresonat a Bordeus:

«Planejàvem una fugida a Bordeus. Una nit vaig aconseguir, tan demacrat com estava, passar per l'estret forat del cub de la letrina i vaig baixar a les catacumbes per contactar amb el líder dels espanyols. Els anomenàvem *rotspanier* perquè havien fugit de Franco. Després que van matar un soldat alemany, la Wehrmacht n'havia arrestat 90 en una reunió clandestina, inclosos nens de 10 i 11 anys. Eren brutalment colpejats i portaven grillets de ferro a les mans i els peus. Però el nostre pla de fuga va fracassar i des d'aleshores també em van lligar amb pesades cadenes de ferro, cosa que va provocar que em sagnessin els canells i els turmells. Al voltant de tres setmanes més tard, vaig sentir crits i planys al pati de la presó i gràcies a un mirall vaig poder veure a través dels barrots com les dones abraçaven els seus marits i fills i no volien deixar-los marxar. Vaig veure soldats de la Wehrmacht que els separaven brutalment. Van afusellar els 90 rehens, inclosos els nens. Aquell dia va despertar la meva consciència política.» Ludwig Baumann, *Niemals gegen das Gewissen. Plädoyer des letzten Wehrmachtsdeserteur*, Freiburg. 2014.

Els espanyols rojos a la resistència vistos per la Wehrmacht:

«Els espanyols han demostrat ser poc fiables en certs casos. La major part dels terroristes són espanyols rojos (antics combatents de la Guerra Civil). Tenim notícia que treballadors espanyols de l'Organització Todt se segueixen sumant als grups terroristes.» Archives fédérales, B 50 1/304.

18. Compensació alemanya

A partir de 1956 milers d'antics treballadors espanyols del Mur Atlàntic reclamen una indemnització a la República Federal d'Alemanya, ja que es consideren polítics dels nazis com els seus companys deportats a camps de concentració del Reich.

Les autoritats alemanyes refusen la seva sol·licitud amb l'argument que els treballadors de l'Organització Todt eren voluntaris. Amb l'ajuda d'advocats a França i Alemanya, els espanyols porten aleshores el cas davant la justícia. El Tribunal Superior de Colònia obre una profunda investigació i interroga centenars de testimonis, inclòs l'antic cap de l'OT Albert Speer.

La justícia acabarà donant la raó als espanyols: havien estat efectivament represaliats pels nazis per motius polítics i per tant havien de ser indemnitzats. Els republicans espanyols es converteixen així en els primers treballadors forçats del tercer Reich a ser reconeguts com a víctimes del nazisme. Caldrà esperar 30 anys, el 2000, perquè Alemanya decideixi indemnitzar els antics treballadors forçats de l'Europa de l'Est.

Extracte d'una sentència del Tribunal Superior de Colònia, maig de 1968:

«Els “rojos espanyols” estaven sota vigilància tant en els camps com durant el trasllat al lloc de feina perquè no poguessin fugir (sent per això) “treballadors forçats” en el sentit que els atorgava oficialment l'OT. Queda demostrat que l'administració laboral del govern de Vichy, a sol·licitud d'Alemanya, proporcionava contínuament treballadors de les GTE a les autoritats militars i de

construcció alemanyes. També sota coacció en grups sota la responsabilitat de l'OT per al Mur Atlàntic. El tribunal atorga al reclamant Posse una indemnització de 5.700 marcs alemanys i una pensió des de l'1 de novembre de 1953.» *Actes del judici de Luis Rales Posse*, Landesarchiv Duisburg.

18 Documents

Les condicions de treball a l'Organització Todt segons la justícia alemanya:

«Les investigacions de diversos casos han demostrat que als treballadors rojos espanyols de l'Organització Todt se'ls tractava de manera molt diferent. Mentre alguns estaven ben allotjats i gaudien de tota mena de llibertat de moviments, altres van viure i van treballar en condicions tan inhumanes que s'imposa la comparació amb els camps de concentració.» Tribunal Superior de Colònia, 10.02.1971.

El treball forçós en una GTE es reconeix a França només com a temps de cotització per a la pensió:

«El benefici de la validació gratuïta dels períodes de treball (...) ha d'atorgar-se a totes les persones que s'hagin incorporat a grups de treballadors estrangers.» Carta de 22 d'octubre de 1974, del Fons d'Assegurances de Pensions de França.

19. Memòria a Europa

Als museus que per tot Europa recorden les víctimes del nazisme i del feixisme durant la Segona Guerra Mundial gairebé no hi trobem referències a les desenes de milers de treballadors forçats espanyols del Tercer Reich i de Vichy.

A Alemanya, la memòria dels *rotspanier* queda diluïda en l'oceà dels tretze milions de treballadors forçats estrangers. A França, els descendents dels republicans espanyols lluiten encara avui perquè l'Estat els reconegui com a víctimes del règim de Vichy i només la ciutat de París i algunes iniciatives locals reten honors als exiliats de la Guerra Civil.

A les illes del Canal no s'ha oblidat del tot els milers d'estrangers de la OT, mentre que al nord d'Àfrica només unes vies mortes del Transaharià recorden que un dia allà hi va haver camps de treball forçat.

A Espanya la difícil herència de la Guerra Civil ha fet ombra a la memòria de l'exili republicà. En els últims anys s'ha aconseguit almenys que els espanyols deportats a Mauthausen i a altres camps de concentració nazis siguin reconeguts entre la població. Però els internats als camps de Vichy i els treballadors forçats de l'OT segueixen coberts per la pols de l'oblit.

Recordar els espanyols que per defensar la democràcia van sofrir l'exili, la deportació i el treball forçat és un deure cívic dels europeus, especialment quan els foscos fantasmes del passat amenacen de tornar al vell continent.

Pàgina principal

rotspanier.net

Contactes

petergaida@web.de (alemany)

rotspanier@outlook.com (espanyol)

benidor33@gmail.com (francès)

Bibliografia

www.rotspanier.net/books

Idea

Dr. Peter Gaida

Dr. Antonio Muñoz Sánchez

Realització

Dr. Peter Gaida

Traducció

Dr. Peter Gaida (alemany)

Dr. Antonio Muñoz Sánchez (espanyol)

Associació iAy Carmela! (francès)

CNL l'Hospitalet (català)

Impressió

PANO SignService Bordeaux-Bastide

Producció

Emmanuel Dorronsoro

Dr. Peter Gaida

Domenico Ranaudo (ATOUT-BOIS)

Associació iAy Carmela!

Patrocinadors

Fundació EVZ Berlín

Associació Ay Carmela Bordeaux

Institut de Ciències Socials | Universitat de Lisboa

Crèdits

Bundesarchiv

Fundación Pablo Iglesias

Amicale du camp de Gurs

Stadtarchiv Wesseling

Centro de Documentación de la Memoria Histórica

Librairie Arthème Fayard

Associació Retirada 37

Ministerio de Cultura i Deportes. Centro Documental de la

Memoria Histórica (CDMH), Salamanca

Arxiu Centelles

Col·leccions privades

Tècniques

20 cubs (60 x 60 x 200 cm)

Espai: 100 m²

Energia: 1600 w

Multimèdia: Documental NDR (12 minuts)